

УДК 378.1(4-6ЄС)

ЗМІСТОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ОСНОВНИХ СУБ'ЄКТІВ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

Анна Улановська

У статті схарактеризовано цілі, завдання та напрямки діяльності основних наднаціональних суб'єктів управління Болонським процесом, які, об'єднавшись у групу Є-4, представляють інтереси провідних стейкхолдерів у галузі вищої освіти. Визначено форми та основоположні принципи їхньої взаємодії у процесі розбудови європейського простору вищої освіти. Досліджено сфери та методи впливу Європейської комісії у контексті модернізації освітніх систем країн-членів Болонського клубу.

Ключові слова: вища освіта, Болонський процес, суб'єкт управління, модернізація, Європейська комісія, група Є-4, європейський простір вищої освіти.

Важливою характеристикою процесу продукування та імплементації Болонських реформ стала множинність зацікавлених сторін, що взаємодіють між собою, функціонуючи на різних рівнях (глобальному, європейському, національному, інституційному). Саме цей фактор, на думку професора Центру європейських досліджень Дж. П. Олсена, сприяє утворенню нового багаторівневого і полісуб'єктного простору європейської вищої освіти [14, с. 9]. У контексті демократизації європейського суспільства в цілому, а також вищої освіти як невід'ємної його частини, полісуб'єктність, на нашу думку, є одним із ключових аспектів БП і вимагає детального дослідження.

Питання управління модернізацією вищої освіти в контексті Болонського процесу та становлення європейського простору вищої освіти (ЄПВО), а також залучення суб'єктів наднаціонального рівня, що представляють інтереси ключових стейкхолдерів, було предметом досліджень таких вітчизняних учених, як В. Білокопитов, І. Предборська, А. Сбруєва, Л. Яковенко та ін. Значний інтерес у цьому контексті становлять також роботи таких зарубіжних науковців, як Е. Біркенс, М. Вукасовік, А. Горнітська, М. Елкен, П. Лазетік, Р. Кілінг, Дж. П. Олсен та ін.

Мета статті – охарактеризувати основні цілі та напрямки діяльності головних наднаціональних суб'єктів Болонського процесу, визначити форми і принципи їхньої взаємодії.

З декларативного документа, підписаного представниками національних систем вищої освіти, Болонського процесу перетворився на стійку систему постійної взаємодії держав, урядових і неурядових представницьких організацій на європейському та національних рівнях. Основною метою створення такого багаторівневого і полісуб'єктного освітнього простору став розвиток якісної, конкурентоспроможної у глобальному контексті європейської

вищої освіти. Досліджуючи організаційні та процесуальні аспекти Болонського процесу, приходимо до висновку, що він включає в себе ряд як індивідуальних, так і колективних суб'єктів. При цьому індивідуальні суб'єкти, хоча і беруть участь у певних процедурах, входять у процес за допомогою колективних суб'єктів (див. рис. 1).

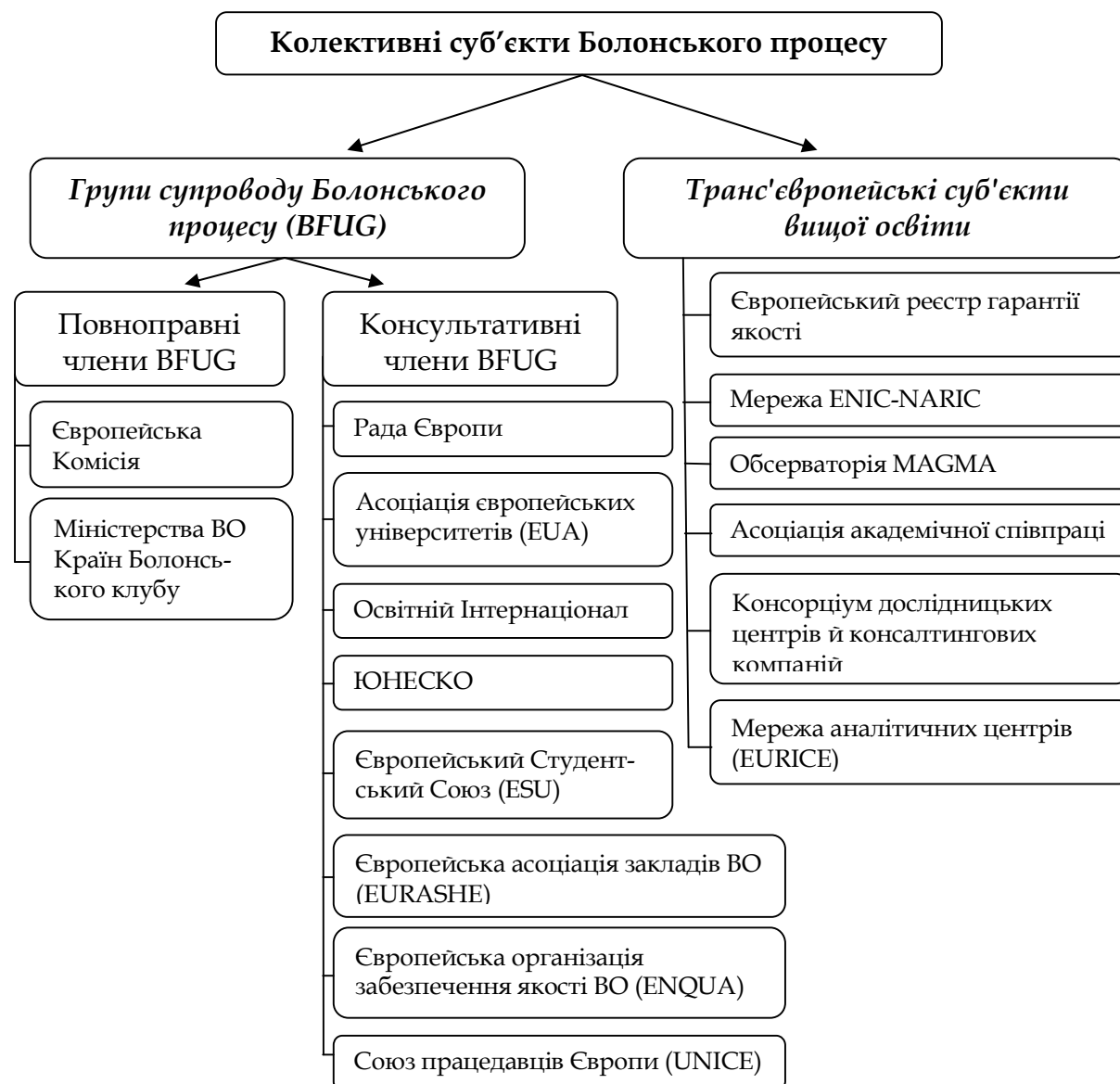

Рис. 1. Основні суб'єкти Болонського процесу

Отже, Болонський процес включає 9 транснаціональних колективних суб'єктів, а також міністерства, відповідальні за систему вищої освіти у країнах-учасниках – національні колективні суб'єкти, що входять до складу Групи супроводу Болонського процесу (ГСБП/BFUG). Основними функціями цієї структури, яка була створена рішенням учасників Берлінської Конференції у 2003 р, стали, по-перше, розробка і реалізація програми роботи між міністерськими конференціями, а по-друге, координування і моніторинг

процесу імплементації Болонських реформ на міжнародному та національному рівнях. Незабаром після підписання Болонської угоди офіційним повноправним членом ГСБП і *de facto* найвпливовішим суб'єктом Болонського процесу стала Європейська комісія. Зростаюча роль даної пан-європейської інституції у контексті здійснення реформ привертає увагу багатьох науковців (Р. Кілінг, А. Горницька, Б. Хаскел, А. Вейга, А. Амарал, С. Гарбен та ін.). Однак погляди дослідників та експертів на наслідки, що породжує всеохоплюючий вплив ЄК в освітній галузі суттєво відрізняються.

Досліджуючи горизонтальні зв'язки між різними центрами управління в європейській освітній політиці, професор А. Горницька вказує на існування низки труднощів у взаємодії програм та ініціатив, прив'язаних до ЄС і Лісабонської стратегії (відтак, підконтрольні Європейській комісії), і тих процесів, які частково або повністю не підконтрольні ЄС (Болонський процес). Така секторальна диференціація, на думку вченої, не відповідає затвердженому курсу на побудову «Європи знань», що є основною метою євроінтеграції, і створює ряд загроз [10, с. 539]. Вирішення означених проблем дослідниця вбачає у конвергенції Лісабонської та Болонської політики, зокрема, в галузі управління, не лише на рівні ВНЗ, а й у наднаціональному вимірі. Цю точку зору не поділяють учені Е. Біркенс і Р. Кілінг, стверджуючи, що поступове злиття Болонського процесу та Лісабонської стратегії, а також зростаючий вплив Європейської комісії (ЄК) на прийняття рішень у сфері європейської вищої освіти є негативними тенденціями у процесі розвитку освіти [1; 12].

Відома дослідниця А. Корбет у своїй монографії «Університети і Європа знань», здійснюючи історичний аналіз діяльності ЄК у другій половині ХХ ст спрямованої на пошук стратегії в освітньому секторі, вказує, що ключовим моментом стало заснування у 1976 році інноваційної інституції «Комітет з питань освіти». З того часу Європейська Комісія почала нарощувати свій вплив на формування політики вищої освіти і поступово долучилася до всіх модернізаційних змін у цій галузі [2]. До основних важелів впливу на вищу освіту, які Європейська комісія ретельно розробляла впродовж останніх десятиліть, Б. Хаскел відносить такі технології [11, с. 11–12]:

1) Створення можливостей, тобто розвиток і фінансування міжнародних програм (*ERASMUS, SOCRATES, MINERVA, LINGUA, GRUNDTVIG, TEMPUS* та ін.), досліджень (План дій «Інвестування в дослідження» (2003), «VII Рамкова програма досліджень та технологічного розвитку на 2007–2013 рр.» (2005 р.), програма «Жан Моне», «Горизонт 2020»), наукових та аналітичних публікацій (Зелені та Білі книги, що стосуються вищої освіти (1993–2011 рр.), щорічне аналітичне видання «Моніторинг освіти та підготовки кадрів» (з 2012 р.), Європейський журнал освіти та видання французькою мовою «Політика освіти та підготовки кадрів»). Саме завдяки цій стратегії, незважаючи на відсутність законодавчого підґрунтя, Європейської комісії, на думку Р. Кілінг, отримала необмежені можливості в управлінні європейською ВО [12, с. 204].

2) «Дипломатичний» вплив, що здійснюється за лаштунками через національні Міністерства освіти.

3) Заснування або пошук, підтримка (у тому числі й фінансова) організацій, що представляють певні групи стейкхолдерів (Європейська асоціація університетів, Європейський студентський союз, Європейський круглий стіл тощо).

4) Використання офіційної позиції у законодавчому процесі ЄС, зокрема, права вносити рекомендації у Раді Європи та Парламенті.

Ще одним очевидним і важливим методом впливу ЄК на вищу освіту, на наш погляд, є застосування у цій галузі Відкритого методу координації (ВМК) як нової моделі врядування, що була розроблена в контексті Лісабонської стратегії переважно для економічного сектору. Займаючи центральну позицію у ВМК, Комісія, на думку професора С. Гарбен, визначає політичний напрямок розвитку європейської вищої освіти. Проте, як зауважує дослідниця, така потужна роль даної європейської інституції в освіті є скоріш наслідком природнього розвитку та поступового злиття Болонського процесу і Лісабонської стратегії, а не результатом цілеспрямованої тактики ЄК, оскільки остання була запрошена Радою Європи стати частиною масштабного проекту розвитку вищої освіти майже одразу після ухвалення Болонської угоди [9, с. 220].

Таким чином, у процесі затвердження та реалізації болонських ініціатив, незважаючи на заявлені рівноправні умови для всіх країн-учасниць та принцип міждержавної кооперації, останнє слово все ж належить ЄС, зокрема ЄК. І той факт, що держави Болонського клубу дозволяють Комісії займати фронтальну позицію в управлінні модернізацією вищої освіти, можна пояснити досить гнучким і «м'яким» характером кооперації, тобто країни відчувають безпеку завдяки повністю добровільній участі і в той же час наявності важелів впливу на рішення ЄК, якщо це потрібно. Крім того, державам-учасницям вигідно мати впливову та добре забезпечену пан-європейську структуру в якості суб'єкта управління Болонського процесу, що може вирішувати проблеми й нести відповідальність у разі неефективності реформ. Як зазначено вище, ЄК тісно взаємодіє з іншими наднаціональними структурами БП, які представляють різні групи зацікавлених у модернізації ВО сторін. Далі нам вважається необхідним з'ясувати сутнісні характеристики й основні напрямки діяльності європейських представницьких організацій, що, об'єднавшись у групу Є-4, стали досить впливовими суб'єктами Болонського процесу.

Інтереси ВНЗ та академічної спільноти на наднаціональному рівні представляє Європейська асоціація університетів (ЕАУ/EAU), що являє собою унікальну платформу для співпраці європейських університетів. Основною місією Асоціації як організації, що об'єднує понад 800 ВНЗ у 46 країнах Європи, є вплив на процес розробки освітньої політики та ухвалення важливих рішень європейського рівня, що стосуються діяльності національних університетських асоціацій або окремих університетів-членів Європейської асоціації університетів. Згідно з Робочою програмою, діяльність Асоціації зосереджено в таких основних площинах: розвиток Європейського простору вищої освіти через Болонський процес; дослідження та інновації; інтернаціоналізація вищої освіти і наукових досліджень; підвищення якості європейських університетів; управління, автономія та фінансування [8].

Європейська асоціація університетів стала офіційним суб'єктом Болонського процесу з метою представництва інтересів університетів у контексті модернізаційних зрушень у вищій освіті. У якості консультативного органу кожні два роки Асоціація бере участь у міністерських конференціях, до яких готує Декларацію про стан реалізації реформ на національному рівні. У період між міністерськими зустрічами Європейської асоціації університетів працює у складі ГСБП та численних робочих і цільових груп, забезпечуючи швидко та ефективно імплементацію ухвалених рішень. Крім того, шляхом реалізації проектів та досліджень Асоціація здійснює аналіз нових тенденцій, сучасних викликів і нагальних проблем, що стоять перед університетами. Головним інструментом моніторингу результатів болонських реформ став спільний аналітичний проект Європейської асоціації університетів з ЄК «Тенденції» («Trends»), у якому особливу увагу приділено проблемам вільного доступу до ВО, залучення університетів до болонського дискурсу, розвитку механізмів забезпечення якості освіти, інституційного рівня модернізації вищої освіти тощо.

Отже, дослідження, аналітичні розвідки та проекти ЄАУ роблять важливий внесок у розвиток освітньої політики та становлення університетів, що здатні адекватно відповідати на глобальні виклики сучасності. Відтак, можемо констатувати, що названа європейська організація є впливовим суб'єктом Болонського процесу, який активно долучається до процесу розбудови ЄПВО.

Потужним суб'єктом модернізації вищої освіти, зокрема процесу гарантування якості, є Європейська асоціація із забезпечення якості вищої освіти (ENQA), яка була заснована у 2000 р. з метою активізації європейської співпраці у цьому напрямку. Статутом організації визначено такі напрями діяльності: обмін інформацією і досвідом у галузі методологічних досліджень; розробка та підтримка Стандартів і рекомендацій у галузі забезпечення якості; проведення перевірок на прохання міністрів освіти, національних і регіональних органів влади та інших інстанцій, які працюють у межах Болонського процесу; сприяння розвитку процедур забезпечення якості в галузі транснаціональної європейської вищої освіти; сприяння створенню спеціальних експертних комісій для забезпечення ефективності діяльності акредитаційних агенцій; кооперація з іншими європейськими організаціями й зацікавленими сторонами; участь у розвитку Європейського простору вищої освіти [4]. Отже, можна стверджувати, що діяльність Європейської асоціації із забезпечення якості вищої освіти в основному сфокусована на процесі забезпечення якості вищої освіти, співпраці з іншими організаціями та підвищенні конкурентоздатності європейської вищої освіти. Основними формами організації роботи Асоціації є конференції, семінари, транснаціональні проекти, що стосуються питань забезпечення якості, а також публікація звітів і підтримка офіційного веб-сайту.

До важливих досягнень Асоціації у контексті розбудови Європейського простору вищої освіти слід віднести, перш за все, запровадження Європейських стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості освіти (2005 р.) та

заснування Європейського реєстру забезпечення якості. Принципово важливим є факт, що наведені вище положення були розроблені у співпраці з іншими суб'єктами Болонського процесу (група Є-4). Досягнення взаєморозуміння є, на наш погляд, результатом тривалого співробітництва та поваги у процесі дискусій між усіма учасниками процесу.

Ще одним членом групи Є-4 стала Європейська асоціація вищих навчальних закладів (ЄАВНЗ/EURASHE), яка була заснована у 1990 р. як неурядова міжнародна організація. До складу цієї структури входять національні й професійні асоціації коледжів, політехнічних інститутів та окремі організації, пов'язані із професійною вищою освітою.

Місією ЄАВНЗ визначено захист інтересів інституцій вищої професійної освіти та неперервне підвищення її значущості та якості як у країнах ЄС, так і в інших європейських державах. Крім того, пріоритетними завданнями організації є: сприяння створенню Європейського простору вищої освіти та простору наукових досліджень; сприяння транснаціональній співпраці між членами організації; забезпечення можливостей обміну інформацією, поглядами щодо майбутнього розвитку вищої освіти; досягнення співпраці в галузі вищої освіти шляхом встановлення тісних зв'язків з іншими організаціями, які мають схожі цілі; забезпечення та підтримка співпраці між учасниками ЄАВНЗ та інституціями за межами Європейського простору вищої освіти [5]. У складі Асоціації діють п'ять робочих груп за такими основними спрямуваннями: вища професійна освіта та професійно-орієнтовані дослідження й інновації, навчання впродовж життя і працевлаштування, мобільність та відкритість у сфері вищої освіти, забезпечення якості та механізмів прозорості, національні рамки кваліфікацій та студентоцентроване навчання. Очевидно, що функціонування спеціальних груп сприяє успішній реалізації численних проектів ЄАВНЗ. Таким чином, у контексті Болонського процесу ЄАВНЗ представляє інтереси як закладів вищої професійної освіти, так і громадян, зацікавлених у навчанні впродовж життя. Асоціація задіяна в освітньо-політичній діяльності і як консультативний орган ГСБП у спільних питаннях щодо модернізації вищої освіти ЄАВНЗ тісно співпрацює з національними студентськими союзами, ЄМЗЯ та Європейською асоціацією університетів.

Найбільш впливовим представником студентства в європейській освітній політиці є Європейський студентський союз – міжнародна неурядова організація, яка представляє освітні, соціальні, економічні та культурні інтереси студентів на наднаціональному рівні. Як консультативний учасник ГСБП та групи Є-4 у період між міністерськими зустрічами Європейський студентський союз здійснює моніторинг та аналіз впровадження основних положень Болонського процесу, бере участь у вирішенні нагальних проблем, що виникають у процесі реалізації Болонських домовленостей, а також проводить інформативно-роз'яснювальну роботу з національними студентськими союзами, які входять до його складу. Основними сферами своєї діяльності, в яких Європейський студентський союз реалізує численні проекти, є, перш за все, Болонський процес, соціально-економічна стратегія ЄС «Європа-

2020», забезпечення рівності можливостей, фінансування вищої освіти, мобільність студентів, розвиток студентського руху, права студентів та забезпечення якості освіти [6].

Свої спостереження та дослідження щодо модернізаційних змін у вищій освіті Європейський студентський союз висвітлює у серії аналітичних розвідок експертів організації під спільною назвою «Болонський процес очима студентів» (Bologna With Students Eyes), що були опубліковані у 2003, 2005, 2007, 2009, 2012 роках, а також в інших публікаціях, у яких визначено проблемні тенденції реалізації завдань Болонського процесу зокрема різний рівень імплементації норм Болонської Декларації у європейських країнах, перешкоди розвитку мобільності, соціальна нерівність, невизнання трициклової системи вищої освіти, незадоволення якістю освітніх послуг, пасивність студентів та ін. [7]. Та в цілому, дослідивши дані публікації, можна говорити про позитивне ставлення Європейського студентського союзу до Болонської системи як до спроби відповіді на нагальну необхідність модернізації європейської вищої освіти і шляху до конкурентоспроможного освітнього простору.

Крім вищезгаданої кооперації у складі групи Є-4 та ГСБП, важливою формою взаємодії наднаціональних суб'єктів Болонського процесу є реалізація спільних проектів і досліджень, спрямованих на подолання протиріч та вирішення проблем, пов'язаних із модернізаційними змінами у вищій освіті (див. табл. 1).

Таблиця 1

Найбільші спільні проекти й дослідження суб'єктів Болонського процесу

Назва проекту чи дослідження	Період реалізації	Мета	Суб'єкти Болонського процесу – партнери проекту	Джерела фінансування
<i>Інформаційний проект щодо реформування вищої освіти (Information Project on HE Reform)</i>	2006-2007 рр.	Підтримка європейських інституцій вищої освіти в процесі реалізації реформ шляхом розповсюдження довідкових матеріалів і підготовки Болонських промоутерів на національному рівні.	Європейська асоціація університетів, Європейська асоціація ВНЗ, Європейський студентський союз	Грант від Європейської комісії

Продовження табл. 1

<p>«Забезпечення рівного доступу до вищої освіти» (EQUINET project)</p>	<p>2009-2012 рр.</p>	<p>Покращення умов рівного доступу до вищої освіти для маргінальних і нетрадиційних груп на основі принципу рівності</p>	<p>Європейська асоціація університетів, Європейська асоціація ВНЗ, Європейський студентський союз</p>	<p>Європейська комісія в рамках програми «Навчання впродовж життя» (Lifelong Learning Programme)</p>
<p>«Дослідження впровадження і застосування стандартів і керівних принципів забезпечення якості в ЄПВО» (MAP-ESG)</p>	<p>2010-2012 рр.</p>	<p>Збір інформації про реалізацію і впровадження стандартів і принципів забезпечення якості в 47 країнах Болонського процесу на національному рівні, у ВНЗ і в структурах забезпечення якості</p>	<p>Європейська асоціація університетів, Європейська асоціація ВНЗ, Європейський студентський союз</p>	<p>Європейська комісія в рамках програми «Навчання впродовж життя» (Lifelong Learning Programme)</p>
<p>Дослідження EUROGRADUATE</p>	<p>з 2013 р.</p>	<p>розробка методів подолання існуючих протиріч між вищою освітою та ринком праці; забезпечення національних та міжнародних політиків, ВНЗ, ринку праці, студентів і дослідників необхідною інформацією та знаннями.</p>	<p>Європейська асоціація університетів, Європейська асоціація ВНЗ, Європейський студентський союз</p>	<p>Європейська комісія в рамках програми ERASMUS</p>
<p>Аналіз європейського впливу (IMPALA)</p>	<p>2013-2016 рр.</p>	<p>розробка і застосування методології оцінки впливу європейських процедур забезпечення якості на ВНЗ</p>	<p>ЄМЗЯ, Європейський студентський союз</p>	<p>Європейська комісія в рамках програми «Навчання впродовж життя» (Lifelong Learning Programme) та ERASMUS</p>

У таблиці подано лише наймасштабніші освітні проекти, що стали платформою для тісної співпраці досліджуваних суб'єктів Болонського процесу. Цікаво, що фінансування вищезгаданих ініціатив здійснюється виключно в межах програм ЄК, і цей факт лише підтверджує потужний вплив цієї структури на вищу освіту за всіма напрямками її розвитку.

Важливим у контексті нашої розвідки є визначення основоположних принципів взаємодії суб'єктів Болонського процесу, дотримання яких, на нашу думку, є запорукою ефективного управління модернізаційними процесами в європейській вищій освіті. Отже, було встановлено, що діяльність кожної організації, як представницької структури, спрямована на захист інтересів певної групи стейкхолдерів вищої освіти, об'єднаних спільною метою – розвитком якісної конкурентоспроможної європейської освітньої системи. Необхідність консолідації зусиль усіх учасників Болонського процесу заради досягнення поставлених цілей і становлення ЄПВО акцентовано у всіх Болонських Комюніке і Деклараціях. Відтак, важливим принципом кооперації суб'єктів модернізації вищої освіти є єдність і узгодженість. На практиці цей принцип реалізується за допомогою форумів, конференцій, зустрічей на різних рівнях з метою обговорення та погодження найбільш суперечливих питань і проблем у процесі вироблення освітньої політики.

Оскільки найбільш важливими завданнями суб'єктів Болонського процесу у складі ГСБП є організація процесу роботи основних структур, досягнення встановлених цілей за допомогою реалізації ключових ініціатив, а також моніторинг отриманих результатів за допомогою аналітичних досліджень, наступним важливим принципом взаємодії наднаціональних суб'єктів, на наш погляд, є орієнтація як на процес, так і на результат та оцінку результатів. Основоположним принципом, дотримання якого нам вважається вкрай важливим для успішної кооперації, є сталість інформаційного обміну. Погоджуємося, що потік як формальної, так і неформальної інформації серед транс'європейських колективних суб'єктів, згідно з дослідженнями норвезьких учених М. Елкен і М. Вукасовік, є більш інтернаціоналізованим, жвавим і стабільним, ніж серед суб'єктів інших рівнів Болонського процесу [3, с. 10–11]. Ключовими факторами, що сприяють розвитку високого рівня комунікації, є часті зустрічі на конференціях європейського рівня, засіданнях ГСБП, а також реалізація спільних проектів у контексті Болонського процесу. Цілком очевидно, що важливою умовою становлення нової моделі європейської вищої освіти є відкритість управлінської системи, доступ до неї усіх стейкхолдерів. Отже, прозорість процесу ухвалення рішень є також основоположним принципом для суб'єктів Болонського процесу.

На кінець, ми виокремили принцип делегування повноважень як невід'ємний аспект організації функціонування кожної схарактеризованої міжнародної інституції, а також їхньої взаємодії у рамках групи Є-4, ГСБП та спільних проектів. Адже, незважаючи на відсутність ієрархічних відносин, Болонський процес має досить складну структуру. У той час, коли стратегічні цілі ЄПВО затверджуються міністрами вищої освіти на міжнародних конференціях кожні два роки, відповідальність за їх реалізацію та моніторинг

на європейському рівні покладена на ГСБП. Однак, згідно з дослідженнями британського науковця П. Лазетіка, існує низка проблем у розподілі відповідальностей в середині ГСБП. Так, наприклад, немає чіткого розмежування функцій між ГСБП і її Радою, що призводить до плутанини й втрати часу [13, с. 105]. Крім того, дослідники вказують на домінуючу позицію деяких суб'єктів Болонського процесу у процесі ухвалення важливих рішень [1; 3; 10]. Отже, зважаючи на важливість дотримання цього принципу, структура Болонського процесу і механізми співпраці його суб'єктів потребують подальшого дослідження та удосконалення.

Таким чином, важливою характеристикою Болонського процесу є полісуб'єктність, оскільки процедура затвердження освітньої політики реалізується за допомогою взаємодії великої кількості суб'єктів, як індивідуальних, так і колективних. У їх число входять урядові та громадські організації, що представляють інтереси ключових стейкхолдерів у галузі вищої освіти. Однак, як свідчить аналіз документальних і наукових джерел, вищезазначені суб'єкти Болонського процесу мають різний ступінь впливу на здійснення реформ. Домінуюча роль належить ЄК і країнам-членам ЄС, які виступили ініціаторами Болонського процесу і здійснюють фінансування більшості програм і стратегій. Крім того, важливими суб'єктами управління Болонським процесом стали пан-європейські представницькі організації об'єднані у групу Є-4 (ЄАУ, ЄМЗЯ, ЄАВНЗ та ЄСС). Основними формами взаємодії цих структур у питаннях щодо модернізації вищої освіти є співпраця у межах ГСБП, участь у спільних проектах і дослідженнях, конференціях, семінарах, форумах. Основоположними принципами кооперації суб'єктів Болонського процесу, дотримання яких є запорукою ефективності реалізації модернізаційних змін і успішного розвитку ЄПВО, визначено такі положення: єдність та узгодженість, орієнтація на процес, результат і оцінку результатів, сталість інформаційного обміну, прозорість ухвалення рішень, делегування повноважень. Пропонована стаття не вичерпує усіх аспектів окресленої проблеми. Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні концептуальних засад діяльності та співпраці суб'єктів Болонського процесу різних рівнів.

Список використаних джерел:

1. *Beerens E. The Emergence and Institutionalisation of the European Higher Education and Research Area / Eric Beerens // European Journal of Education. – 2008. – Vol. 43, Issue. 4. – P. 407–425.*
2. *Corbett A. Universities and a Europe of Knowledge: Ideas, Institutions and Policy Entrepreneurship in European Union Higher Education 1955-2005 / Anne Corbett. – Palgrave Macmillan, 2005. – 256 p.*
3. *Elken M. Dynamics of voluntary policy coordination: actors and networks in the Bologna Process / Mari Elken, Martina Vukasovic // Building the Knowledge Economy in Europe: New Constellations in European Research and Higher Education Governance. – Cheltenham: Edward Elgar, 2014. – P. 131–159.*
4. *European Association for Quality Assurance / Statutes of the European Association for Quality [Electronic resource]. – URL: <http://www.enqa.eu/wp-content/uploads/2014/06/ENQA-Statutes-20142.pdf>.*
5. *European Association of Institutions in Higher Education / Policy [Electronic resource]. – URL: <http://www.eurashe.eu/policy/>.*

6. European Students' Union / About us [Electronic resource]. – URL: <http://www.esu-online.org/about/aboutus/>.
7. European Students' Union / Publications [Electronic resource]. – URL: <http://www.esu-online.org/documents/publications/>.
8. European University Association [Electronic resource] / Work and Policy Areas – URL: <http://www.eua.be/eua-work-and-policy-area.aspx>.
9. Garben S. *The Bologna Process and the Lisbon Strategy: Commercialisation of Higher Education through the Back Door?* / Sacha Garben // *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. – № 6. – 2010. – P. 209–230.
10. Gornitzka A. *Bologna in Context: a horizontal perspective on the dynamics of governance sites for a Europe of Knowledge* / Ase Gornitzka // *European Journal of Education*. – 2010. – Vol. 45, Issue. 4. – P. 535–548
11. Haskel B. *When can a weak process generate strong results* / Barbara Haskel // *Entrepreneurial Alliances in the Bologna Process to Create a European Higher Education Area*. CES Working Papers Series 165, 2008. – 19 p.
12. Keeling R. *The Bologna Process and the Lisbon Research Agenda: «...» in higher education discourse* / Ruth Keeling // *European Journal of Education*. – 2006. – Vol. 41, No. 2. – P. 203–223.
13. Lazetic P. *Managing the Bologna Process at the European Level: institution and actor dynamics* / Predrag Lazetic // *The Bologna Process Independent Assessment «The first decade of working on the European Higher Education Area»*. – 2010. – Vol. 1. – P. 94–106.
14. Olsen J. P. *European integration and University Dynamics* / Johan P. Olsen, Peter Maassen. – Dordrecht: Springer, 2007. – Volume 19. – 254 p.

References:

1. Beerkens, E. (2008), «The Emergence and Institutionalisation of the European Higher Education and Research Area», *European Journal of Education*, Vol. 43, Issue. 4, pp. 407–425.
2. Corbett, A. (2005), «Universities and a Europe of Knowledge: Ideas, Institutions and Policy Entrepreneurship in European Union Higher Education 1955–2005», *Palgrave Macmillan*, pp. 256.
3. Elken, M. (2014), «Dynamics of voluntary policy coordination: actors and networks in the Bologna Process», *Building the Knowledge Economy in Europe: New Constellations in European Research and Higher Education Governance*, Cheltenham : Edward Elgar, pp. 131–159.
4. European Association for Quality Assurance / Statutes of the European Association for Quality. Available at: <http://www.enqa.eu/wp-content/uploads/2014/06/ENQA-Statutes-20142.pdf>.
5. European Association of Institutions in Higher Education / Policy. Available at: <http://www.eurashe.eu/policy/>.
6. European Students' Union / About us. Available at: <http://www.esu-online.org/about/aboutus/>
7. European Students' Union / Publications. Available at: <http://www.esu-online.org/documents/publications/>
8. European University Association. Work and Policy Areas Available at: <http://www.eua.be/eua-work-and-policy-area.aspx>.
9. Garben, S. (2010), «The Bologna Process and the Lisbon Strategy: Commercialisation of Higher Education through the Back Door?», *Croatian Yearbook of European Law and Policy*, No. 6, pp. 209–230
10. Gornitzka, A. (2010), «Bologna in Context: a horizontal perspective on the dynamics of governance sites for a Europe of Knowledge», *European Journal of Education*, Vol. 45, Issue. 4, pp. 535–548
11. Haskel, B. (2008), «When can a weak process generate strong results» *Entrepreneurial Alliances in the Bologna Process to Create a European Higher Education Area*. CES Working Papers Series, Issue 165, pp. 19.
12. Keeling, R. (2006), «The Bologna Process and the Lisbon Research Agenda: «...» in higher education discourse», *European Journal of Education*, Vol. 41, No. 2, pp. 203–223.
13. Lazetic, P. (2010), «Managing the Bologna Process at the European Level: institution and actor dynamics», *The Bologna Process Independent Assessment «The first decade of working on the European Higher Education Area»*, Vol. 1, pp. 94–106.
14. Olsen, J. P. (2007). «European integration and University Dynamics», *Dordrecht: Springer*, – Vol. 19., pp. 254.